

ผีอารักษ์เกลือ: การจัดการทรัพยากรเกลือในสภาวะสมัยใหม่
กรณีศึกษาหมู่บ้านชาวัว ตำบลพังงู อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี
Salt guardian spirit: Salt resource management in modernity:
A case study of Kha Wao village, Phang Ngu sub-district
Nong Han district, Udon Thani province

กิติมา ขุนทอง¹, นนทวรรณ แสนไพร^{2*} และพสุธา โกมลมาลย์³

Kitima Khunthong¹, Nontawan Saenprai^{2*} and Pasutha Komolmal³

¹คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร 47000

^{2*}คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร 47000

³คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร 47000

¹Faculty of Humanities and Social Sciences Sakon Nakhon Rajabhat University, Mueang District, Sakon Nakhon Province 47000

^{2*}Faculty of Education, Sakon Nakhon Rajabhat University, Mueang District, Sakon Nakhon Province 47000

³Faculty of Humanities and Social Sciences Sakon Nakhon Rajabhat University, Mueang District, Sakon Nakhon Province 47000

*Corresponding author E-mail: Nontawan@snru.ac.th

Received: June 19, 2024; Revised: October 2, 2024; Accepted: October 10, 2024

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ใช้กระบวนการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์กลุ่มและสัมภาษณ์เชิงลึก กลุ่มประชากรวิจัย ได้แก่ ชาวบ้านทำเกลืออย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ผู้นำชุมชนและเจ้าจำ ผลการวิจัย พบว่า ความเชื่อเรื่องผีอารักษ์เกลือ เป็นภาพสะท้อนของระบบคิดในการจัดสรรทรัพยากรส่วนรวมและเป็นผลผลิตของโครงสร้างระบบคิดทางวัฒนธรรมร่วมของคนในชุมชนโดยเฉพาะชุมชนผลิตเกลือขนาดเล็กที่การเข้าถึงทรัพยากรอื่นเป็นไปอย่างจำกัด เกลือจึงมีความสำคัญทั้งในฐานะความมั่นคงทางอาหาร เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ดังนั้นผีอารักษ์เกลือจึงถูกผลิตซ้ำอย่างเข้มข้นผ่านกระบวนการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับอาณาบริเวณผ่านเรื่องเล่าชุดต่าง ๆ เพื่อจำกัดกลุ่มผู้ผลิต รูปแบบ ระยะเวลา ตลอดจนเทคนิคและเทคโนโลยีการผลิต แต่ในกรณีชุมชนที่เพิ่งเข้าสู่การผลิตเกลือในระยะ 30 ปีที่ผ่านมาจะผลิตเกลือในฐานะสินค้าและวัตถุดิบในกิจการอุตสาหกรรม สิ่งที่ควบคุมการใช้ประโยชน์ไม่ใช่แบบเดิม แต่คือรัฐที่เข้ามาแสดงตัวเป็นเจ้าของ ผ่านบังคับใช้พระราชบัญญัติแร่และกฎหมายฉบับต่าง ๆ ก่อให้เกิดการจัดรูปโครงสร้างระบบคิดทางวัฒนธรรมใหม่ คือ การสร้างผีอารักษ์ที่หลากหลายขึ้น อย่างไรก็ตามผีแบบใหม่มีลักษณะความเชื่อแบบปัจเจก ไม่ได้มุ่งเน้นที่การบริหารจัดการทรัพยากรสำหรับใช้ร่วมกัน แต่เป็นไปเพื่อเชื่อมผู้ผลิตเกลือเข้าตลาดและรัฐ

คำสำคัญ: ผีอารักษ์เกลือ, เกลือสินแร่, การจัดการทรัพยากร, สภาวะสมัยใหม่

Abstract

This research is qualitative research. Participatory observation processes, focus group and in-depth interviews, from the research population, including formal and informal salt-making villagers, were used to conduct participatory observations. Community leaders and informal leaders.

The results of the research showed that, The salt guardian spirits reflected the way local people think of allocating communal resources and is the product of a collective cultural construct within a local community, especially those small salt-production places with limited access to other kinds of resources. Salt is thus crucial for their dietary, economic and cultural security. Therefore, the salt guardian spirit is intensively reproduced through the process of sacredness of the territory through a series of tales to limit the group of producers. The form, duration, as well as the production technique and technology. As for those communities which have recently become salt manufacturing sites for less than 30 years, salt is produced as a commodity and a raw material for industrial enterprises. The traditional form of spirit is no longer used to regulate salt resource utilization. Instead, the nation state has claimed an ownership over natural resources through an enforcement of the Minerals Act and laws. Under these circumstances, a new cultural construct emerged and various kinds of guardian spirits. Nevertheless, these new spirits have sprung from individualistic beliefs, not specifically created to promote natural resource management for shared use. They are to help connect salt producers and the nation state.

Keywords: Salt guardian spirit, Rock salt, Resource management, Modernity

บทนำ

พื้นที่ภาคอีสานกว่าร้อยละ 70 มีปริมาณเกลือมหาศาลถูกปิดทับไว้ใต้ดิน รวบรวมล้านปีมาแล้วดินแดนแห่งนี้เคยเป็นทะเลหรือมีทะเลรุกเข้าออกมาหลายต่อหลายครั้ง จนส่งผลให้เกิดทะเลสาบขนาดใหญ่และมีการสะสมตะกอนเกลือและแร่ธาตุต่าง ๆ ฝังอยู่ใต้ดินเมื่อน้ำทะเลถอยร่นออกไป ต่อมา มีการยกตัวของเทือกเขาภูพานปิดกั้นตรงกลางภาค ทำให้เกิดการแบ่งดินแดนอีสานออกเป็นสองส่วน คือ แอ่งสกลนครและแอ่งสูงโคราช ทั้งสองแอ่งอุดมไปด้วยชั้นดินเกลือที่ถูกปิดทับไว้ มีปริมาณสำรองรวมประมาณ 18 ล้านล้านตัน มีความลึกเฉลี่ย 100 เมตร (บำเพ็ญ ไชยรักษ์, 2554 และปกรณ์ สุขวานิช, 2537)

ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ (supernatural) นับเป็นความเชื่อดั้งเดิมของผู้คนในภูมิภาคอุษาคเนย์ นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์อย่างสุจิตต์ วงษ์เทศ (2555) กล่าวว่า ความเชื่อเรื่องผีเป็นศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดในโลกและเป็นศาสนาดั้งเดิมของคนในภูมิภาคนี้ ก่อนที่ศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนา จะเข้ามามีอิทธิพล ทั้งนี้ “ผี” ตามคติความเชื่อมีทั้งผีที่ดีและผีร้าย (malevolent spirits) “ผีดี” (benevolent spirits) หรือผีอารักษ์ คือ ผีที่ให้คุณ ค้ำครอง ดูแล ส่วนผีร้าย คือ ผีที่ให้โทษ เช่น ผีตายโหง ผีกระสือ ผีตายพราย ทำให้เจ็บป่วย แต่ในหลายกรณี “ผีดี” สามารถกลายเป็นผีร้ายได้เช่นกัน หากมีการละเมิดอำนาจของผี ไม่ปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมหรือกฎข้อห้ามต่าง ๆ ซึ่งจะก่อให้เกิดความเดือดร้อน (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2545, น. 40) เจ็บป่วยและบางกรณีอาจรุนแรงถึงขั้นเสียชีวิต ซึ่งแก้ไขได้โดยการเลี้ยงผีเพื่อเป็นการขอโทษที่ล่วงละเมิด ซึ่งล้วนสัมพันธ์กับวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนยิ่งในยุคที่มนุษย์ต้องพึ่งพิงธรรมชาติสูง หรือในยุคเกษตรกรรมที่ต้องพึ่งพาฝนในการผลิต “ผี” จะปรากฏอยู่ทุกหนแห่ง บนฟ้า (ผีแถน) ในน้ำ (ผีฝ่าย) ในป่า (ผีเจ้าป่าเจ้าเขา/นางไม้) หรือแม้กระทั่งในนาข้าว (แม่โพสพ) ในนาเกลือ (ตุ้มแม่เปลือย) “ผี” ถูกเชื่อมโยงกับเข้ากับการบันดาลและพิทักษ์รักษาทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงในทัศนะของนักมานุษยวิทยา เช่น เทเลอร์ (Taylor) บอกว่า ศาสนาคือ “ความเชื่อในดวงวิญญาณทั้งหลาย” (belief in spiritual beings) ที่ขยายความสัมพันธ์ของมนุษย์ออกไปสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เหนือมนุษย์¹ (ฉลาดชาย

¹ ฉลาดชาย แปลคำว่า supernatural ว่า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เหนือมนุษย์ ผู้เขียนจึงคงไว้ตามผู้เขียน โดยต่อไปผู้เขียนจะใช้คำว่า สิ่งเหนือธรรมชาติแทน

รมิตานนท์, 2545, น. 33) มีการประกอบพิธีกรรมเพื่ออ่อนน้อมสิ่งเหนือธรรมชาติให้คุ้มครอง ให้ประโยชน์ หรือ เพื่อแก้ไขปัญหาที่มนุษย์ไม่สามารถทำได้ ซึ่งต่างจากทัศนะของเดอริค (อภิญญา เฟื่องฟูสกุล, 2551, น. 31) ที่มองว่าแก่นแท้ของศาสนา คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์หาใช่กับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นตัวแทนของความรู้สึกเชิงศีลธรรมของชุมชน เน้นความผูกพันร่วมทางสังคมในระดับจิตสำนึกร่วมของสังคม (collective conscience) ดังนั้นสังคมกับศาสนาเป็นสิ่งเดียวกัน ในขณะที่ ยศ สันตสมบัติ (2548) ชี้ให้เห็นว่าความเชื่อเรื่องผี เกี่ยวพันกับการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน รวมทั้งจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนเป็นกับคนเป็น และระหว่างคนตายกับคนเป็น ด้วยลักษณะแบบนี้ ผีหรือศาสนาผี จึงเป็นกลไกสำคัญในการควบคุมสังคม เป็นพื้นฐานของการสร้างกฎเกณฑ์ และจารีตประเพณี อำนาจของผีเป็นเครื่องมือ และกลไกสำคัญในการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในการจัดระเบียบในการเข้าถึงหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ในประเภทต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อรักษาความสมบูรณ์และความสมดุลของการใช้ประโยชน์ ตลอดจนสร้างความเป็นธรรม และลดความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง

อย่างไรก็ตามช่วงราว 4 ทศวรรษที่ผ่านมาการเคลื่อนไหวในพื้นที่ภาคอีสานถูกเร่งเร้าให้มีการนำออกมาใช้ประโยชน์ในเชิงเศรษฐกิจ เคลื่อนสินเชาไว้ในพื้นที่ภาคอีสานนับเป็นหนึ่งเป้าหมายสำคัญในอุตสาหกรรมทุกประเภท รัฐไทยจึงผลักดันยุทธศาสตร์เกลืออุตสาหกรรมเพื่อลดวิกฤตเกลือทะเลแฉงจากปัญหาน้ำท่วมโกดังเกลือที่กรุงเทพฯ ช่วงปีพ.ศ.2513 ซึ่งมีราคาสูงแบบก้าวกระโดดจากตันละ 100 บาทเป็น 900-1,000 บาท การขุดและสูบน้ำเกลือในภาคอีสานกลายเป็นที่สนใจ มีนักลงทุนเข้ามาลงทุนจำนวนมาก เช่น ตั้งโรงต้มเกลือบริเวณต้นลำน้ำเสียว อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ก่อตั้งโรงงานเหมืองเกลือพิมาย ตำบลตลาดแค อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นแหล่งอุตสาหกรรมเกลือขนาดใหญ่ และยังมีแหล่งอุตสาหกรรมเกลือขนาดเล็กที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน เช่น บ้านดุง อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี บ้านม่วง อำเภอบ้านม่วง บ้านกุดเรือคำและบ้านจำปาดง อำเภอนวนิवास จังหวัดสกลนคร

จากสถานการณ์ดังกล่าว เกลือได้ถูกสร้างความใหม่ในฐานะเป็นวัตถุดิบและเป็นสินค้าในระบบอุตสาหกรรม รัฐบาลเปิดให้มีการสัมปทานบัตรเหมืองเกลือหิน และแร่โพแทช (แทรกตัวอยู่ระหว่างชั้นเกลือหิน) ทั่วภาคอีสาน โดยคาดหวังให้อีสานกลายเป็นศูนย์การค้าเกลือหินและปุ๋ยโปแตชในภูมิภาคอาเซียน ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าวยังทำให้เกลือหลุดลอยออกทั้งในมิติของความหมายและการจัดการจากชุมชน ซึ่งผู้วิจัยจะนำเสนอให้เห็นสถานะและการดำรงอยู่ของความเชื่อเรื่องผีอารักษ์ (Animism) ในการจัดการทรัพยากรเกลือว่าภายใต้กระบวนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบการค้า ความเชื่อเรื่องผีอารักษ์ยังดำรงอยู่ เปลี่ยนรูป ผิดซ้ำหรือเสื่อมสลายไปหรือไม่อย่างไร ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษา ผีอารักษ์เกลือ: การจัดการทรัพยากรเกลือในสภาวะสมัยใหม่ กรณีศึกษาหมู่บ้านชาว ตำบลพัง อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาผลกระทบของความเชื่อเรื่องผีอารักษ์ที่มีต่อการจัดการทรัพยากรเกลือในสภาวะสมัยใหม่ กรณีศึกษาหมู่บ้านชาว หมู่ที่ 4 ตำบลพัง อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี

วิธีดำเนินการวิจัย

บทความวิจัยนี้ ใช้กระบวนการศึกษาเชิงคุณภาพเน้นการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม สัมภาษณ์กลุ่มและสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มเป้าหมายที่เกี่ยวข้องตลอดจนการตีความสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้อง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการจัดการทรัพยากรเกลือในสภาวะสมัยใหม่ กรณีศึกษาหมู่บ้านชาว หมู่ที่ 4 ตำบลพัง อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี โดยเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มประชากรวิจัย ได้แก่ ชาวบ้านทำเกลืออย่างเป็นทางการจำนวน 15 คน ผู้นำชุมชนและเจ้าจำ จำนวน 3 คน และชาวบ้านที่ทำเกลือแบบไม่เป็นทางการจำนวน 7 คน ซึ่งในจำนวนกลุ่มตัวอย่างนี้มีทั้งเพศชาย-หญิง อายุตั้งแต่ 30 – 78 ปี โดยมีระยะเวลาในการเก็บข้อมูลระหว่างเดือนตุลาคม 2559 ถึงเดือนกันยายน 2560 โดยผู้ให้ข้อมูลยินยอมที่จะให้ข้อมูลกับผู้วิจัยและมีการใช้นามสมมติแทน

ผลการวิจัย

หมู่บ้านชาว ตำบลพัง อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี เป็นหนึ่งในพื้นที่ศึกษาฝักรักเกลือ ทั้งนี้หมู่บ้านแห่งนี้แหล่งผลิตเกลือโบราณอายุไม่ต่ำกว่า 150 ปี โดยการขุดดินเอียด (ชี้ทา) และนำไปต้ม มีบ่อเกลือสาธารณะพื้นที่กว่า 10 ไร่ ตั้งอยู่ท้ายหมู่บ้านติดลำห้วยเสียว การผลิตเกลือที่นี่เป็นการผลิตขนาดเล็กด้วยเทคนิคการผลิตแบบดั้งเดิม เน้นผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนและจำหน่าย ปัจจุบันยังคงมีต้มเกลือทุกปีในช่วงเดือนมกราคม-เมษายน ทั้งนี้ประชากรบ้านชาวราว 862 คน ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาว นับถือศาสนาพุทธเป็นหลัก เมื่อพิจารณาจากภูมิศาสตร์พบว่าบ้านชาวตั้งอยู่บนที่ราบไม่ห่างริมฝั่งทะเลสาบน้ำจืดหนองหารกุมภวาปีมากนัก ตัวหมู่บ้านถูกล้อมด้วยหมู่บ้านน้อยใหญ่ สลับกับทุ่งนากว้าง เชื่อมต่อกันเป็นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ อาชีพหลักคือการทำนาข้าว มีส่วนน้อยที่ทำสวน เช่น ยางพาราและมันสำปะหลัง ในขณะที่คนหนุ่มสาวส่วนใหญ่ทำงานนอกภาคเกษตรกรรม

ประวัติการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้าน อาจจะต้องย้อนกลับไปกว่า 159 ปีตามคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชน ว่าราวปีพ.ศ.2400 มีคาราวานอพยพของชาวบ้านจากอุบลราชธานี ไม่ปรากฏจำนวนชาวบ้านที่เดินทางมามากน้อยเพียงใด แต่ระบุว่ามียานหลวงแก้ว เป็นผู้นำ เพื่อแสวงหาพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อคาราวานเดินทางมาถึงบริเวณบ้านชาวในปัจจุบัน เห็นว่าเป็นทำเลที่เหมาะสมเนื่องจากเป็นที่ราบกว้างและมีลำห้วยเสียวไหลผ่าน จึงตัดสินใจลงหลักปักฐาน โดยเริ่มแรกผู้คนในร่วมกันบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนา ร่วมกับปลูกพืชผักสวนครัวพื้นบ้านต่าง ๆ วัวและควายนับเป็นสัตว์เลี้ยงที่แต่ละครัวเรือนมีไว้เพื่อครอบครอง ทั้งเพื่อใช้แรงงาน เพื่องานพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อขาย หรือกระทั่งเป็นพาหนะในการสัญจร เนื่องจากในอดีตการเข้าออกหมู่บ้านเต็มไปด้วยความยากลำบาก มีเพียงทางเกวียนเล็ก ๆ สองข้างทางเต็มไปด้วยป่าไม้หนาทึบสลัดกับต้นไม้ใหญ่ ผู้คนจึงไม่นิยมเดินทางไปต่างบ้านมากนัก จนกระทั่งหลังปีพ.ศ.2512 มีการตัดถนนลูกรังเข้าหมู่บ้าน และอีก 10 ปีต่อมา มีการปักเสาไฟฟ้าทำให้หมู่บ้านชาวยึดโยงและใกล้ชิดกับชุมชนภายนอกมากขึ้น

สำหรับการทำเกลือของบ้านชาวนั้น แม้ชาวบ้านที่อายุมากกว่า 80 ปีก็ไม่ทราบว่าเริ่มทำกันครั้งแรกเมื่อใด สันนิษฐานหลังการตั้งบ้านเรือนไม่มากนัก ผู้สูงอายุในหมู่บ้านเล่าถึงข้อสังเกตของบ่อเกลือว่า บริเวณดินจะมี “สำเกลือ” คือ เกลือที่ปนอยู่กับดินโดนน้ำชะดินละลายแล้วพอแห้งจะปรากฏเป็นคราบเกลือติดอยู่บนผิวดิน โดยนายจันทร์เผย (2560, สัมภาษณ์) เจ้าจำประจำหมู่บ้านเล่าว่า จริงแล้วพื้นที่รอบด้วยหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียงก็ปรากฏว่าเกลือขึ้นอยู่หลายแห่ง แต่ที่บ้านชาวนับเป็นบ่อใหญ่ที่สุด การทำเกลือบ้านชาวเริ่มต้นตั้งแต่มือใดไม่มีใครทราบแน่นอน แต่ไม่น่าต่ำกว่า 150 ปี ตามอายุหมู่บ้าน² ในอดีตการต้มเกลือเป็นไปอย่างคึกคัก ทั้งเพื่อกินและเพื่อขาย แต่ส่วนใหญ่จะนำออกขายให้กับพ่อค้าคนกลางที่มารับซื้อ หรือแลกเปลี่ยนสินค้า เช่น ข้าวหรือเครื่องใช้ในครัวเรือนอื่น ถึงแม้ว่าที่ตั้งของหมู่บ้านจะมีลำห้วยและมีที่ราบสำหรับการทำนา แต่สภาวะร้อน-แล้งส่งผลให้ผลผลิตที่ได้ไม่เพียงพอต่อการบริโภคตลอดปี ไม่มีการจ้างงานนอกภาคเกษตรเหมือนปัจจุบัน อีกทั้งการเดินทางออกจากหมู่บ้านเป็นไปอย่างยากลำบาก สถานการณ์ดังกล่าวจึงทำให้เกลือกลายเป็นทรัพยากรที่สำคัญทั้งในมิติทางเศรษฐกิจและความมั่นคงทางอาหารของคนบ้านชาว

เกลือในฐานะความมั่นคงทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและสังคม

เกลือสำหรับชาวบ้านที่นี่ไม่ได้ถูกมองในฐานะเป็นเครื่องปรุงอาหาร แต่ถูกให้ความหมายโยงใยสัมพันธ์กับความมั่นคงทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนอย่างน้อย 4 ประการด้วยกัน ดังนี้

ประการแรก เกลือเป็นส่วนหนึ่งของความมั่นคงทางด้านอาหาร เกลือไม่ใช่แค่เครื่องปรุง แต่เกลือเป็นวัตถุดิบสำคัญในการถนอมอาหาร โดยเฉพาะอาหารประเภทหมักดอง เช่น ปลาซำ ส้มผัก (ผักดองพื้นบ้าน) หน่อไม้ดอง และปลาร้า ซึ่งเป็นอาหารยอดนิยมของคนอีสาน ในหนังสือของศรีศักดิ์ วัลลิโภดม (2541) เรื่องวัฒนธรรม

² การคาดการณ์ระยะเวลาการผลิตเกลือของชุมชน ประเมินการจากคำสัมภาษณ์ของชาวบ้านอายุระหว่าง 60-80 ปี ที่ให้ข้อมูลว่าตามคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ บอกว่าเกิดมาก็มีการต้มเกลือเกิดขึ้นแล้ว ผู้เขียนจึงประมาณการว่าอย่างน้อย ในช่วงชีวิตคน 3 รุ่นปรากฏการณ์ต้มเกลือในชุมชนแล้ว

ปลาแดก (ปลาร้า) ซึ่งให้เห็นว่าปลาแดกเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมอีสาน ที่สะท้อนการจัดการความมั่นคงทางด้านอาหารภายใต้ข้อจำกัดของสภาพภูมิประเทศที่ร้อนแล้ง ในอดีตทุกระลอกในอีสานจะมีปลาแดกติดบ้าน คราวเรือนส่วนใหญ่สามารถหมักปลาแดกไว้กิน เมื่อปลาแดกสำคัญ เกลือที่ใช้ทำปลาแดกจึงสำคัญตามไปด้วย โดยเกลือนี่ได้รับความนิยมน้อยเนื่องจากไม่ใช่สารฟอกขาว ซึ่งเกลือบ้านขาวนั้นว่าเป็นแหล่งเกลือที่ได้รับความนิยมจากทั้งคนในและนอกพื้นที่ กระทั่งทางฝั่งลาว (เวียงจันทน์) ก็ซื้อหาเกลือจากที่นี่ไว้บริโภค เนื่องจากสะอาด ไม่ใช่สารฟอกขาว และเป็นเม็ดเล็กสวยงาม

ประการที่สอง นอกจากเรื่องอาหารบนโต๊ะทานข้าว เกลือยังเป็นองค์ประกอบสำคัญในการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อของคนในชุมชน งานบุญที่เกี่ยวข้องกับการอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับไป เช่น ในช่วงเดือนเก้าและเดือนสิบ จะมีงานบุญข้าวสากหรือบุญข้าวประดับดิน ชาวบ้านจะมีการเตรียมเครื่องคาวหวานเพื่อใช้พิธีกรรม คือ จะมีข้าวห่อใหญ่ 1 ห่อ ใส่พริก เกลือ ผลไม้และอาหารลงไปใส่ในใบตอง ให้พระประกอบพิธีสวด ก่อนที่จะกรวดน้ำและนำไปวางไว้ตามต้นไม้ เปิดห่อข้าวออกและฝังกลบดินเรียกให้แม่พระธรณีมารับเอาไปหรือในงานพระเวส (เทศน์มหาชาติ) ชาวบ้านจะนำห่อข้าว หรือถุงพริกและถุงเกลือใส่ไว้ในก้นหม้อเทศน์ เกลือจึงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีวัฒนธรรมของชาวบ้าน (นัฐภูมิ สิงห์กุล, 2556)

ประการที่สาม เกลือในฐานะที่เป็นสิ่งของสำหรับการแลกเปลี่ยนสินค้า อย่างที่กล่าวไปตอนต้นในอดีตชุมชนมีข้อจำกัดในการเข้าถึงอาชีพอื่นหลังหมดฤดูทำนา นอกจากนั้นสภาพอากาศที่ร้อน-แล้ง ส่งผลให้บางปีผลผลิตข้าวได้ปริมาณน้อยไม่พอต่อการบริโภคทั้งปีของครัวเรือน เกลือจึงเป็นทั้งแหล่งความมั่นคงทางอาหารและมั่นคงทางเศรษฐกิจของชุมชน เมื่อเริ่มต้มเกลือจะมี พ่อค้าคนกลางทั้งในและนอกหมู่บ้านมาปักหลักรอซื้อถึงที่ ราคาขายจะอยู่ที่กระสอบละ 7 บาท เพื่อไปขายต่อยังพื้นที่อื่นของอุดรธานี นครราชสีมา และเวียงจันทน์ของลาว ไม่เพียงซื้อขายด้วยเงินเท่านั้น หากแต่สินค้าหรืออาหารที่ชาวบ้านขาดแคลนก็สามารถนำมาแลกเปลี่ยนได้ ทั้งนี้ แม่บุญเรือง ทีเหลา (2560, สัมภาษณ์) เล่าว่าเมื่อยังสาว มีแม่ค้า-พ่อค้านำสินค้ามาตระเวนแลกหลากหลายมาก เช่น นำขนมลอดช่องมาแลกนำมาปลาสดสำหรับทำปลาร้ามาแลก ซึ่งได้รับการตอบรับจากชาวบ้าน ในบางครัวเรือนที่ขาดแคลนข้าวก็จะต้มเกลือตระเวนแลกข้าวไปตามหมู่บ้านใกล้เคียง โดยแลกในอัตราส่วน เกลือ 1 ถึง ต่อข้าวเปลือก 1 ถึง ซึ่งช่วยให้ผ่านพ้นช่วงเวลาแห่งความหิวโหยไปได้ แม้ปัจจุบันราคาของเกลือจะสูงขึ้นกว่าอดีต คือกระสอบละ 700-800 บาท แต่กลับพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ก็จะเน้นทำพอบริโภคในครัวเรือน มีเพียง 7-8 รายที่ต้มขาย โดยได้เกลือราว 20-30 กระสอบ (กระสอบปุ๋ย) สร้างรายได้ปีละ 16,000-24,000 บาท

ประการที่สี่ เกลือในฐานะที่เป็นของกำนัล การที่หมู่บ้านมีเกลือเป็นทรัพยากรที่มีค่า เกลือถูกเปรียบเปรยมีค่าประหนึ่งข้าวและเป็นของกำนัลสำคัญ โดยในพิธีแต่งงาน บ้านไหนมีลูกสาว หลังเสร็จพิธีแต่งงานเมื่อญาติฝ่ายเจ้าบ่าวจะกลับจะต้องเอาข้าวและเกลือให้เป็นของฝาก แต่หากเป็นผู้ชาย พ่อแม่ฝ่ายชายจะต้องรับลูกสะใภ้ด้วยผ้าไหม ซึ่งการให้ความหมายเกลือของชาวบ้านอธิบายบนความสัมพันธ์ระหว่างคนและทรัพยากร และความสัมพันธระหว่างคนกับคนในฐานะผู้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน เกลือจึงเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศสังคม-วัฒนธรรม

วิถีคนต้มเกลือข้าหา

เมื่อช่วงเข้าสู่กลางเดือนมกราคม หรือเดือนยี่ (เดือนมกราคม-กุมภาพันธ์) หลังพิธีไหว้แม่เพี้ย ชาวบ้านจะลงมาทำห้าง (ขนา) มากถึงเกือบสองร้อยหลัง เรียงรายรอบโพนเกลือหรือริมขอบบ่อเกลือ โดยพยายามเว้นที่ว่างให้มากที่สุดสำหรับขุดดินเอือดหรือข้าหา หากย้อนหลังไป 10 ปี การต้มเกลือจะทำได้กันอย่างต่อทั้งวันทั้งคืนในระยะเวลาประมาณ 2-3 เดือน (นายประยงค์ เสาร์ดี, 2560, สัมภาษณ์) ส่วนใหญ่จะย้ายมากินมานอนในห้างเพื่อเฝ้ากระทะต้มเกลือ แต่ในปัจจุบันจำนวนคนที่ต้มลดลง ไม่ทำเข้มข้นแบบเดิม ห้างมีไว้เพียงหลบแดดในช่วงกลางวันเท่านั้น การต้มจะเริ่มตั้งแต่ตี 5 และลากยาวจนกระทั่งหมดแสงพระอาทิตย์ เมื่อได้ตามต้องการก็จะยุติการต้มเกลือในปีนั้น

กระบวนการผลิตเกลือของที่นี่ไม่ได้ซับซ้อนแต่กลับเต็มไปด้วยความละเอียด เกลือหม้อหนึ่งใช้เวลาตั้งแต่เริ่มกระบวนการผลิตจนได้เกลือประมาณ 4-5 ชม. ในช่วงทำเกลือชาวบ้านจะตื่นแต่ประมาณตีห้า ไปยังบ่อเกลือซึ่งมีลักษณะเป็นลานดินกว้าง ราบเรียบ ปราศจากต้นหญ้า มีห้างพักก่อติด ๆ กันใกล้กองดินหรือโพนเกลือ เมื่อไปถึงจะนำน้ำเกลือที่กรอกไว้ตั้งแต่เมื่อคืนมาต้ม ก่อนจะจับจอบออกไปขุดเอือดซึ่งก็คือหน้าดิน สังเกตว่าตรงไหนดินแห้ง

มีคราบสีขาวปรากฏอยู่ ก็จะค่อยบรรจุขุดไม่ให้หนักมือ กองดินไว้เป็นกองสามเหลี่ยมเล็ก ๆ หลาย ๆ กอง บางคนจะหาอะไรมาปักทำสัญลักษณ์แสดงความเป็นเจ้าของ เมื่อได้ปริมาณมากพอจะตักในคุหรือถังพลาสติก ก่อนลำเลียงไปยังฮางเกลือหรือบ่อกรองน้ำเกลือซึ่งเป็นรางไม้ ทำจากไม้ตั้งต้นผ่าซีกลักษณะคล้ายเรือ วางบนนั่งร้านยกสูงประมาณ 1 เมตร ปัจจุบันนิยมใช้ท่อซีเมนต์แทน เจาะรูได้ฮางเกลือด้วยกระแกลซึ่งก็คือท่อไม้ไผ่หรือ PVC เป็นท่อส่งน้ำเกลือไปยังถังหรือโอ่งด้านล่าง ในฮางเกลือจะบรรจุแกลบไว้ชั้นล่างสุด ส่วนด้านบนจะตักดินเอียงใส่ลงไป ในอัตราส่วน 1:1 ในปริมาณ 3 ใน 4 ของบ่อ หลังจากนั้นเติมน้ำจืดลงไปให้เต็มบ่อ ปล่อยให้ น้ำซึมผ่านชั้นดินและแกลบหยดลงมายังด้านล่าง เรียกขั้นตอนนี้ว่าแช่ขี้อู เมื่อได้ปริมาณมากพอก็จะนำไปต้ม ใช้เวลาในการกรองน้ำเกลือแต่ละครั้งประมาณ 1-2 ชั่วโมง และช่วงระหว่างรอน้ำเกลือ อาจจะกลับไปขุดดินเอียง และขนมากองไว้ใกล้ ๆ หรือเผื่อกระทะตัมเกลือ ซึ่งการตัมเกลือนับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญ โดยกระทะที่ตัมสามารถใช้ทั้งกระทะใบบัวหรือนำสังกะสีแผ่นเรียบมาดัดแปลงเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางอัดลงไปบนเตาดินที่ปั้นขึ้นเอง ทั้งนี้การตัมเกลือจะนำน้ำที่ได้จากการแช่ขี้อูมาเทใส่กระทะราว 3 ใน 4 ส่วน ควบคุมระดับไฟปานกลาง ต้องหมั่นชะเง้อดูเพื่อไม่ให้ไหม้หรือไฟดับ ตั้งทิ้งไว้ประมาณ 2-2.30 ชม. น้ำเกลือเริ่มตกผลึกเป็นเมล็ด จนแห้งได้ที่ ตักด้วยฝักกระแตกใส่ไว้ในสวเกลือซึ่งทำจากไม้ตั้งต้น ผ่าและเจาะให้มีลักษณะคล้ายท้องเรือ พักไว้จนแห้งจึงตักใส่กระโทหรือกระสอบ ต้องตัมถึง 7-8 กระทะถึงจะได้ 1 กระสอบ ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 แหล่งตัมเกลือบ้านขาว

ที่มา: กิตติมา ขุนทอง, 2560. (ผู้วิจัย)

กระบวนการทำเกลือเกิดขึ้นท่ามกลางแสงแดดที่ร้อนจัดจ้านในช่วงหน้าแล้งของภาคอีสาน ไร้ร่มเงาจากต้นไม้ ผู้คนหลายร้อยชีวิตค่อยขุดค่อยตัม บ้างก็นั่งใต้เพิง บ้างยืนคุยกัน บ้างเล่นแคน ร้องลำ บ้างประชันขันฮวดว่าเกลือของใครเมล็ดสวยกว่ากัน นายสุบินทร์ เสาร์ดี (2560, สัมภาษณ์) บอกว่า แม้อยากทำให้เร็วเพราะอากาศร้อน แต่กระบวนการแต่ขั้นตอนต้องอาศัยความละเอียดละไม ดังนั้นคนตัมเกลือต้องใจเย็น และหันไป “ม่วน” คลายเครียดกับกิจกรรมอื่น หากละเมิดขั้นตอนหรืออารมณ์ร้อนจนนำไปสู่การทะเลาะวิวาทก็จะถูกแม่เพียงลงโทษ

ความเชื่อเรื่องแม่เพียงอารักษ์เกลือแห่งบ้านขาว

“แม่ตุ้ยอ้ย มื้อนี้ลูกหลานมาไหว้มาสา ลิพากันมาเอ็ดเกลือแล้วเด้อ ขอเด้อในระหว่างตัมเกลือให้ตุ้ยเพียงเบ้งเด้อ เบ้งลูกบ้านหลานเมืองเด้อ อย่าให้ฝนฟ้ามาตกมาฮ่ำ หื้อตัมเกลือได้หลาย ๆ หื้อเกลือเป็นต่อน ๆ หื้อขาว ๆ เด้อตุ้ยเด้อ” (บัวพันธ์ สิงห์เสนา, 2560, สัมภาษณ์) หนึ่งในคำกล่าวของพ่อจ้าวบัวพันธ์ ในเลี้ยงแม่เพียงบ่อเกลือ ซึ่งกำหนดจัดขึ้นในวันพุธ เดือน 3 ขึ้นแรมของทุกปี ถือเป็นบอกรักกล่าว ขออนุญาตแม่เพียงที่ชาวบ้านเชื่อว่าดูแลรักษาบ่อเกลือก่อนที่ชาวบ้านจะลงไปตัมเกลือ หากไม่ทำพิธีคนที่ไปตัมเกลือจะพบกับความเดือดร้อนหรือไม่สามารถตัมเกลือเป็นเม็ดได้ ดังที่นางสำเนา สีนวล (2560, สัมภาษณ์) บอกว่า “หากไม่บอกรักแล้วแม่เพียงนิ จะเอ็ดเกลือบได้เป็นเมล็ดถึงเอ็ดได้ก็เอาขึ้นมาบได้ เพล็บหื้อ” ที่ผ่านมายังไม่มีกรณีตัวอย่างที่ละเมิดกฎไม่ไหว้แม่เพียง เนื่องจากชาวบ้านจะถือปฏิบัติเป็นทุกปีไม่ขาด

เมื่อถึงเวลา 7 โมงเช้า ชาวบ้านในหมู่บ้านโดยเฉพาะคนที่ตั้งใจจะต้มเกลือในปีนั้น จะลงไปพร้อมกันที่บ่อเกลือ มีการนำพาควา พาหวานใส่ในกระทกบกล้วย ชันหมากพลู และขันธ 5 ไปวางร่วมกันก่อนจำจะเป็นผู้ทำพิธีใช้เวลาไม่นานมากนัก หลังทำพิธี หากใครพร้อมสามารถต้มเกลือได้เลยทันที หรือจะมาต้มวันหลังก็ได้ ทั้งนี้ ในวันที่จะลงมือต้มเกลือ คนที่จะต้มจะต้องทำพิธีไหว้แม่เพี้ยด้วยตนเองอีกครั้งหนึ่ง ในครั้งนั้นนอกจากเครื่องไหว้แบบเดิมแล้วสิ่งที่เพิ่มมาคือ “ดอกบัว” ซึ่งทำมาจากท่อนไม้ขนาดเล็ก เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 5-8 นิ้ว ตรงหัวทำลักษณะคล้ายดินสอที่เหลาแล้วแต่กะเพาะเปลือกไม้ขึ้นมาให้ดูคล้ายดอกบัวจำนวน 3 อัน ไปวางบริเวณฮางเกลือและเตาของตนเอง ก่อนบอกกล่าวในทำนองเดียวกับจำจันทรผายช้างต้น

“ดอกบัว” ที่ชาวบ้านทำขึ้นมานั้นมีความน่าสนใจและเผยให้เห็นตัวตนของแม่เพี้ยที่ชัดเจนว่าเป็นผู้หญิงเชื่อว่าเป็นผู้หญิงสาวโสด แต่ก็ไม่มีใครทราบว่าแม่เพี้ยเป็นใคร แม้แต่ชื่อเรียกก็มีหลากหลาย แม้ชาวบ้านคนเดียวกันก็เรียกหลายชื่อ เช่น แม่เพี้ยแก้ว ตูเพี้ย แม่เพี้ย แม่นางเพี้ย แต่เชื่อว่า เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลรักษาบ่อเกลือแห่งนี้ทำหน้าที่คล้ายกับพระแม่ธรณีคือดูแลผืนดินบริเวณบ่อเกลือให้มีเกลือเพียงพอต่อการบริโภคสะท้อนผ่านพิธีกรรมไหว้ผีเกลือและการวางเกลือ หากคนต้มเกลือคนใดไม่ทำดอกบัวถวาย ถือเป็นการละเมิด เกลือที่ต้มไม่ขึ้นเม็ดหรือได้เกลือสีคล้ำ จากการสัมภาษณ์พบว่า “ดอกบัว” เป็นคำพูดที่สร้างใหม่เพื่อปกปิดสัญญาณที่แท้จริง เดิมเรียก ปลัดขิก ปักแบ้น ซึ่งก็คือ “อวัยวะเพศชาย” เดิมชาวบ้านจะนำสีแดงมาทาแต้มบนยอดเพื่อให้ใกล้เคียงกับองคชาตมากที่สุด เชื่อกันว่าแม่เพี้ยยังไม่มีสามี การให้อวัยวะเพศชายจะทำให้แม่เพี้ยพอใจและให้เกลือที่ขาวตอบแทน แต่ในด้านหนึ่งผู้เขียนมองว่า เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ การเกิดใหม่จากการมีเพศสัมพันธ์ระหว่างชายและหญิงซึ่งสอดคล้องกับข้อวิเคราะห์ของสุริยา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิตติอาษา (2536, น. 203-205) พิธีกรรมที่มีสัญลักษณ์ของอวัยวะเพศสะท้อนโลกทัศน์ของชาวบ้านเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ และเมื่อสิ้นสุดฤดูต้มเกลือชาวบ้านก็จะทำพิธี “วานเกลือ” คือ การนำเกลือหว่านกลับไปบนพื้นดินอีกครั้ง เป็นการคืนเกลือให้แม่เพี้ย แสดงความขอบคุณและขอให้ในปีต่อไปมีเกลืออุดมสมบูรณ์

เมื่อสืบค้นเอกสารประวัติศาสตร์การปกครองของอีสานในอดีตที่ได้รับอิทธิพลจากลาวล้านช้างซึ่งมีอิทธิพลต่อภาคอีสานตอนบนอย่างมาก พบตำแหน่ง “เพี้ย” ในตำแหน่งกรรมการเมืองของระบบอาญาสี่ ซึ่งเป็นระบบการปกครองอาณาจักรลาวล้านช้างก่อนที่จะสยามจะยึดกุมอำนาจ เพี้ยเป็นตำแหน่งกรรมการเมือง สันนิษฐานว่ามาจากคำว่า “พญา” ซึ่งเป็นคำที่ชาวบ้านใช้ยกย่องผู้เป็นกรรมการเมือง (ธีรชัย บุญมาธรรม, 2547, น. 62) ตำแหน่งดังกล่าวไม่ระบุเพศของเพี้ย แต่ให้สันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นผู้ชาย ซึ่งก็ขัดแย้งกับการเพศของแม่เพี้ย นอกจากนี้ยังไม่แน่ชัดว่าเกี่ยวข้องอย่างไรกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ภาคอีสาน ในขณะที่สุจิตต์ วงษ์เทศ (2555) กล่าวถึงความเชื่อ เรื่องพุทธ พราหมณ์ ผี ในภาคอีสานไว้อย่างน่าสนใจว่า ความเชื่อเรื่องผีบรรพชนของคนไทลาว เป็นผู้หญิงสิงสถิตอยู่กับดิน กับฟ้า มักเรียกอย่างคุ้นเคยว่าผีฟ้า ซึ่งเป็นผีใหญ่สุดของฟ้าและดิน ทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่าการผูกโยงเกลือซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของผืนดินเข้ากับอำนาจของผีผู้หญิงนั้นมีความเป็นไปได้สูง แต่ในส่วนของเพี้ยในฐานะตัวแทนอำนาจรัฐสัมพันธ์อย่างไรรั้น จำเป็นที่จะต้องหาทางคลี่คลายกันต่อไป

บ่อเกลือในฐานะพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์

บริเวณบ่อเกลือบ้านชาว่วมีขนาดกว้างประมาณ 10 ไร่ ปัจจุบันใช้เพียง 2 ไร่ เนื่องจากมีคนต้มน้อยลง บริเวณดังกล่าวเป็นที่สาธารณะประโยชน์ของหมู่บ้าน ตั้งอยู่ติดกับลำห้วยเสียวทางด้านทิศใต้และตะวันตก ส่วนทิศเหนือติดถนนและทิศตะวันออกติดที่นา ในฤดูฝนบริเวณดังกล่าวจะกลายเป็นหนองน้ำใหญ่ชาวบ้านเป็นที่จับหาปลาของคนในชุมชน ในยามแล้งกลายเป็นแหล่งต้มเกลือ อนุญาตให้ใช้ประโยชน์ได้เฉพาะคนในหมู่บ้านเท่านั้น เรียกว่าเป็นทรัพยากรที่ชุมชนเป็นเจ้าของร่วมกัน (common-pool resources) คนนอกหมู่บ้านจะไม่ได้รับอนุญาตให้เข้ามาต้ม โดยอ้างว่าเป็นทรัพยากรของบ้านชาว่ว ตูเพี้ยไม่ยินยอม จากการสอบถามนายประยงค์ เสาร์ดี (2560, สัมภาษณ์) ปรากฏว่าไม่มีคนต่างหมู่บ้านขอหรือลักลอบมาขุด “เขาย่านแม่เพี้ย จะเจ้ากะลือยายอยู่ บ่กล้ากันปานใด มันบ่ไ้ดินบ้านเจ้าของ” แต่ในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา เริ่มมีการอนุญาตให้คนต่างหมู่บ้านเข้ามาทำได้ เนื่องจากคนในหมู่บ้านต้มน้อยลง ทั้งมีสาเหตุจากการเข้าถึงทางเลือกอาชีพอื่นที่หลากหลายมากขึ้น พินหายากและการต้มเกลือเป็นงานหนัก แต่หากจะเข้ามาต้มต้องรอให้คนในหมู่บ้านต้มเสร็จก่อนจึงเข้ามาทำได้

การที่มีคนหลายร้อยคนลงไปต้มเกลือพร้อมกัน นำไปสู่การตั้งกฎกติกาเพื่อจัดระเบียบการใช้ทรัพยากรขึ้น โดยยึดโยงกับอำนาจของตู้เพี้ย เช่น ห้ามขโมยของไม่ว่าจะเป็นเกลือหรืออุปกรณ์การต้มเกลือ ห้ามทะเลาะวิวาท ต่ำทอกัน ห้ามป่วนน้ำลาย ฉี่ หรือทิ้งสิ่งสกปรกลงบริเวณบ่อเกลือ ห้ามมีเพศสัมพันธ์ระหว่างรอต้มเกลือ และให้ใช้วิธีการชูดด้วยไม้หรือจอบ ห้ามขุดเจาะแทนการชูดหน้าดินหากมีการละเมิดจะเกิดความเดือดร้อนหรือเกิดภาวะเจ็บป่วย และอาจจะรุนแรงถึงขั้นเสียชีวิต

นางบุญเรือง ทีเหลา (2560, สัมภาษณ์) เล่าว่าเคยเห็นอิทธิฤทธิ์ของตู้เพี้ยมาด้วยตนเองอย่างน้อย 3 ครั้ง ครั้งหนึ่งเกิดขึ้นกับตนเอง โดยได้ดำสามีที่ตีแม่เหลาและไม่ยอมกลับไปดอนควายเข้าคอก และบอกว่าจะเอาเหลามาล้างหน้าสามี แม่บอกว่าเพียงชั่วจบคำดำ สามีก็ก้มหน้าลง หัวใจเต้นช้าลง เหมือนคนใกล้ตาย ต้องทำชั้น 5 และขอให้จ้มาทำพิธี “ไปอ่อน ไปยอม” หรือขอการระงับตู้เพี้ยที่ดำว่าสามี เพียงไม่นานสามีก็ก้มหน้าลงกลับมา การต่ำทอไม่ได้ห้ามระหว่างคนกับคนเท่านั้น แม้แต่สัตว์เลี้ยง สิ่งเหนือธรรมชาติต่าง ๆ ก็ต่ำทอไม่ได้ โดยเหตุการณ์ครั้งที่ 2 เกิดจากมีชาวบ้านคนหนึ่งดำและสาปแช่งสุนัข ไม่นานคนนั้นก็ยืนตัวแข็ง ร่างสั่นทำอะไรก็ไม่หายจนต้องของจ้มาทำพิธีขอขมาแม่เพี้ย ส่วนครั้งที่ 3 นั้นเหตุการณ์รุนแรงถึงขั้นเสียชีวิต มีสองแม่ลูกซึ่งคนต่างหมู่บ้านมาขโมยยางเกลือจากบ่อเพื่อนำไปขาย แต่ออกไปไม่ทันถึงบ้านก็เกิดโรคว่า ผู้เป็นแม่เสียชีวิต ส่วนลูกชายบาดเจ็บสาหัส เหตุการณ์ดังกล่าวชาวบ้านเชื่อว่าเกิดจากอิทธิฤทธิ์ของแม่เพี้ย จากเหตุการณ์ที่ประสบด้วยตนเองทำให้นางบุญเรืองและชาวบ้านที่อยู่ในเหตุการณ์ยิ่งเชื่อในอำนาจของแม่เพี้ย ในขณะที่นายประยงค์ เสาร์ดี (2560, สัมภาษณ์) เล่าถึงบทลงโทษของแม่เพี้ยต่อคนที่ขโมยเกลือคนอื่นว่า ผู้ใดที่ขโมยเกลือมักจะมีอาการฉี่ไม่ออก ปวดท้องและมักแสดงอาการให้คนอื่นรู้เหมือนเป็นการประจาน วิธีแก้ก็คือต้องยกชั้น 5 ขอขมา อาการดังกล่าวก็จะหาย ทั้งนี้ การประจานเกิดขึ้นแม้กระทั่งคนที่เบ็ดเตล็ดแล้วละเมิดข้อห้ามแอบมีเพศสัมพันธ์บริเวณบ่อเกลือ บทลงโทษตกอยู่กับฝ่ายหญิงที่ขโมยไม่ยอมหุบและทำท่ากระด้างอยู่ตลอดเวลาเป็นที่อับอายจนต้องขอจ้มาทำพิธีอบน้ำมนต์ 7 บ่อและไปอ่อนไปยอมต่อแม่เพี้ยอาการจึงหายขาด ซึ่งกรณีนี้นายประยงค์ เสาร์ดี (2560, สัมภาษณ์) ก็ไม่สามารถอธิบายได้ว่าเพราะเหตุใดถึงมีข้อห้ามไม่ให้มีเพศสัมพันธ์ นอกจากนี้มีอีกสถานการณ์หนึ่งที่น่าสนใจคือช่วงปีพ.ศ. 2548 มีเจ้าหน้าที่เข้ามาเสนอทำขุดเจาะบาดาลเพื่อสูบน้ำเกลือขึ้นมาต้มแทนการชูด ซึ่งจะช่วยให้รวดเร็วยิ่งขึ้น พบว่าชาวบ้านไม่รับข้อเสนอดังกล่าว โดยให้เหตุผลว่าแม่เพี้ยให้ดินเฝ้าดินมาทำเกลือ และที่ดินดังกล่าวเป็นของแม่เพี้ย หากทำแบบนั้นก็จะเท่ากับเป็นการลบหลู่อำนาจของแม่เพี้ย และท้ายที่สุดโครงการก็ถูกระงับไป

เมื่อพิจารณาข้อห้ามต่าง ๆ ไม่ได้มีบทบาทในแง่ของการการพิทักษ์อย่างเดียว แต่มีนัยยะของการควบคุมทางสังคม ควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ เพื่อสร้างสมดุลในการใช้ทรัพยากรที่เป็นธรรมระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันเอง ทั้งนี้ชาวบ้านได้ยกให้แม่เพี้ยมีสถานะเป็นเจ้าของ เป็นผู้ดูแลทรัพยากร โดยการสร้าง “ความศักดิ์สิทธิ์” หรือ “ความมีอยู่จริง” ให้กับ “ผี” ซึ่งก็คือแม่เพี้ย ผ่านพิธีกรรมและเรื่องเล่าขานต่าง ๆ กระบวนการดังกล่าวส่งผลให้อำนาจบริเวณบ่อเกลือกลายเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ที่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองอยู่ พื้นที่ดังกล่าวแยกออกจากพื้นที่สามัญทั่วไปที่อำนาจปกติของมนุษย์ไม่อาจมีอำนาจเหนือได้ ดังนั้นเมื่อมนุษย์ซึ่งเป็นคนธรรมดาสามัญเข้าไปอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวจะต้องทำด้วยความระมัดระวัง นอบน้อมและอยู่ภายใต้กฎระเบียบอย่างเคร่งครัด ซึ่งการเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์นั้นไม่ได้ดำรงอยู่ตลอดเวลาแต่สัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรแต่ละประเภท ในช่วงหน้าฝนน้ำจากลำห้วยเสียวจะไหลท่วมบ่อเกลือกลายเป็นแอ่งน้ำขนาดใหญ่ เป็นพื้นที่จับปลาที่ไม่ได้จำกัดเฉพาะคนในหมู่บ้านและไม่ต้องทำพิธีขอต่อแม่เพี้ย เป็นพื้นที่เปิดหรือเป็นพื้นที่สามัญที่ทุกคนเข้าถึงได้ แต่เมื่อไหร่ที่เข้าถึงฤดูต้มเกลือ พื้นที่ดังกล่าวจะถูกยกสถานะและจับแยกออกจากพื้นที่สามัญทันที ในนี้ทำให้เห็นว่า แม่ผีจึงเป็น “สัญลักษณ์” (Symbol) และ “ภาพตัวแทน” (Representation) ของความไม่มีตัวตน แต่กลับมีพลังอำนาจสร้างทั้งความหวาดกลัว หรือความเชื่อมั่นและสุขสงบ (ระวีวรรณ โอบารัตน์มณี, 2548) ซึ่งอำนาจของผีขึ้นอยู่กับความเชื่อของมนุษย์ในการยอมรับว่า สิ่งนั้น มีอยู่จริง สามารถบันดาลความสุข ความทุกข์ ให้ผลดีหรือผลร้ายต่อการดำเนินชีวิต แม้จะไม่สามารถพิสูจน์ได้เชิงประจักษ์หรือด้วยเหตุผล แต่เป็นสิ่งที่ชุมชนยอมรับร่วมกัน (เสรีธรรมพันธุ์, 2513)

ความเชื่อเรื่องผีอารักษ์กับการจัดการทรัพยากรในบริบททุนนิยม

เมื่อพิจารณาจากข้อมูลจะพบว่า ชุมชนบ้านขาววุ่นเป็นชุมชนที่มีการผลิตเกลือแบบชุดดินเอียดหรือดินชี้ทำเป็นรูปแบบการผลิตเกลือแบบดั้งเดิมแบบหนึ่งของคนในภาคอีสาน เกลือของที่นี่ถูกให้ความสำคัญในฐานะความมั่นคงทางอาหาร ความมั่นคงทางสังคม วัฒนธรรมและความมั่นคงทางเศรษฐกิจ การเผชิญหน้ากับภาวะแห้งแล้งข้อจำกัดการพัฒนาและการเข้าถึงอาชีพทางเลือกอื่นมีจำกัด ทำให้เกลือกลายเป็นทั้งสิ่งที่มีมูลค่าและคุณค่ามีสถานะเป็นทรัพยากรร่วมของชุมชน เพื่อกระจายทรัพยากรให้ทั่วถึงและลดความขัดแย้งเชิงทรัพยากร ชุมชนได้ผลิตสร้าง “แม่เพี้ย” ในฐานะผีอารักษ์บ่อเกลือ ความศักดิ์สิทธิ์ของแม่เพี้ยถูกผลิตซ้ำอย่างเข้มข้นและต่อเนื่องผ่านพิธีกรรม เรื่องเล่า เพื่อให้การบังคับใช้ข้อห้ามและกฎกติกาต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการทำเกลือถูกยอมรับ ทั้งนี้ข้อห้ามต่าง ๆ ไม่ได้มีนัยในการพิทักษ์ทรัพยากรเพียงอย่างเดียว แต่มีนัยของการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์เพื่อสร้างสมดุลในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและมนุษย์ด้วยกันเอง ส่งผลให้พื้นที่บ่อเกลือกลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์ไม่อาจจะมีอำนาจเหนือผีอารักษ์ได้ ความเชื่อดังกล่าวไม่เพียงได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนเท่านั้น แต่เป็นระบบโครงสร้างความคิดร่วมของคนนอกหมู่บ้านด้วย

การเปิดให้คนนอกชุมชนเข้ามาต้มเกลือได้เกิดขึ้นในระยะไม่ถึง 10 ปีที่ผ่านมา เมื่อคนในชุมชนมีทางเลือกในการเข้าถึงทรัพยากรและอาชีพที่หลากหลายมากขึ้น บวกกับข้อจำกัดในการหาพื้นที่เป็นวัตถุดิบสำคัญในการต้มเกลือ ความยืดหยุ่นของกฎกติกาทางสังคมที่ไม่ตายตัวแต่ปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์ แต่กระนั้นก็ไม่ยอมรับข้อเสนอการพัฒนาพื้นที่เป็นแหล่งผลิตเกลือเพื่ออุตสาหกรรมโดยการสูบน้ำใต้ดินมาโดยอ้างอิงอำนาจของแม่เพี้ยในฐานะเจ้าของทรัพยากร สะท้อนให้เห็นว่าในบริบทการผลิตแบบดั้งเดิมความเชื่อเรื่องผีอารักษ์เกลียวยังคงสถานะและมีพลังท่ามกลางการหมุนรอบของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

อภิปรายผล

การผลิตเกลือสินเธาว์บ้านขาววุ่นอยู่บนฐานความเชื่อเรื่องวิญญาณนิยม (Animism) โดยมีแม่เพี้ยเป็นสัญลักษณ์ของผีอารักษ์ประจำทรัพยากร เป็นเจ้าของบ่อเกลือและดูแลรักษาพื้นที่ เมื่อชาวบ้านจะเข้าไปประโยชน์จะต้องปฏิบัติตามกติกาที่ถูกเล่าขานว่าแม่เพี้ยได้บัญญัติขึ้น หากใครฝ่าฝืนจะถูกลงโทษแต่หากปฏิบัติตามจะได้รับการคุ้มครอง คือ จะได้เกลือคุณภาพดีเป็นการตอบแทน ทั้งนี้เมื่อพิจารณาข้อห้ามต่าง ๆ สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจก สังคม และ ทรัพยากรธรรมชาติ จะเห็นว่ามีนัยของจัดความสัมพันธ์ของคนทั้งในและนอกชุมชนในเข้าใจ ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวเนื่องจากเกลือเป็นทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดทั้งปริมาณ และช่วงเวลาในการผลิต การสถาปนากฎ ระเบียบโดยอ้างอิงอำนาจของแม่เพี้ยในทางหนึ่งนับเป็น การสร้างความชอบธรรมในเหนือทรัพยากรดังกล่าวและสามารถกีดกันคนนอกชุมชนออกไป ออกแบบและจัดการให้คนในชุมชนสามารถเข้าถึงการต้มเกลือได้อย่างเป็นธรรม ดังที่ ยศ สันตสมบัติ (2548) ชี้ให้เห็นว่าความเชื่อเรื่องผีเกี่ยวพันกับการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน รวมทั้งจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนเป็นกับคนเป็น และระหว่างคนตายกับคนเป็น ด้วยลักษณะแบบนี้ ผีหรือศาสนาผี จึงเป็นกลไกสำคัญในการควบคุมสังคม เป็นพื้นฐานของการสร้างกฎเกณฑ์ และจารีตประเพณี อำนาจของผีเป็นเครื่องมือและกลไกสำคัญในการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในการจัดระเบียบในการเข้าถึงหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในประเภทต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อรักษาความสมบูรณ์และความสมดุลของการใช้ประโยชน์ ตลอดจนสร้างความเป็นธรรมและลดความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง สอดคล้องกับธันวาคม ใจเที่ยงและธเรศ ศรีสถิต (2558) ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยที่มี อิทธิพลต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรชีวภาพและระบบนิเวศ โดยใช้แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม ในพื้นที่ ป่าจิตวิญญาณ (Spiritual Forest, Sacred Grove) ของชนเผ่าBru (Bru People) ในจังหวัดสกลนคร พบว่าชาวBruเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความเชื่อและการนับถือจิตวิญญาณที่ส่ง ต่อมาจนถึงปัจจุบันพวกเขาเชื่อว่าในธรรมชาติต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นตามภูเขา ป่าไม้ ต้นไม้ หนองน้ำ ต้นข้าว จะมีผีหรือเทพอาศัยและรักษาพื้นที่แห่งนั้นอยู่

นอกจากนี้การสถาปนาแม่ตู้เพี้ย หรือสิ่งเหนือธรรมชาติขึ้นมานั้นถือเป็นกลไกในการควบคุมและออกแบบการใช้ประโยชน์จากบ่อเกลือ อีกทั้งยังเป็นกระบวนการสถาปนา “สิทธิอำนาจ” (Authority) เหนือทรัพยากรของชุมชนโดยอาศัยระบบคิดและระบบความเชื่อในวัฒนธรรมที่เป็นปฏิสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับถิ่นที่อยู่อาศัย สภาพแวดล้อมและการดำรงชีพโดยการให้ความหมายกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ผ่านระบบนิเวศวัฒนธรรม ซึ่งการสถาปนาสิทธิและอำนาจผ่านแม่ตู้เพี้ยนั้น กระบวนทัศน์ว่าด้วยโครงสร้างหน้าที่นิยมและนิเวศวัฒนธรรมไม่เพียงพอที่จะคลี่คลายให้เห็นความสลับซับซ้อนของการสถาปนาอำนาจดังกล่าว ทั้งนี้สิทธิอำนาจดังกล่าวเป็นอำนาจที่เกิดขึ้นจาก ความยินยอมพร้อมใจมอบให้ ซึ่งมีความหมายเดียวกับสิทธิอำนาจทางสังคม (Social Authority) หมายถึง สิทธิอำนาจที่มาจากการสำนึกของคนในกลุ่ม ว่าระบบคุณค่าที่กลุ่มกำหนดเป็นอุดมคติ ร่วมกันนั้น มีคุณค่าดีกว่าเหนือกว่าระบบอื่น ๆ การสำนึกหรือรับรู้นี้ นอกจากจะต้องอบรมปลูกฝังกัน แล้ว ยังต้องควบคุมกวดขันกันอย่างรัดกุมอีกด้วย (เจตนัสฤษฏี สังขพันธ์และคณะ, 2550) ด้วยเหตุนี้จึงส่งผลให้ “แม่ตู้เพี้ย” มีสถานะที่มั่นคงและเข้มแข็ง ในการจัดการทรัพยากรเกลือบ้านขาววัวตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน

สรุป

ผิอารักษ์เกลือ เป็นภาพสะท้อนของระบบคิดในการจัดสรรทรัพยากรส่วนรวมและเป็นผลผลิตของโครงสร้างระบบคิดทางวัฒนธรรมร่วม (Cultural Construct) ของคนในชุมชนการผลิตเกลือขนาดเล็กจากข้อจำกัดในการเข้าถึงทรัพยากร ส่งผลให้บ่อเกลือกลายเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ที่มีอำนาจแม่ตู้เพี้ยควบคุมอยู่แยกออกจาก “พื้นที่สามัญ” ทั่วไป และเรื่องเล่าต่าง ๆ เหล่านั้นไม่เพียงปฏิบัติการณ์ในกลุ่มสมาชิกบ้านขาววัวเท่านั้น แต่ยังมีผลต่อการรับรู้ของผู้คนในหมู่บ้านข้างเคียง ส่งผลให้ไม่กล้ารุกร้าในการเข้ามาต้มเกลือโดยไม่ได้รับการยินยอมพร้อมใจจากแม่ตู้เพี้ยได้ เหตุที่เป็นเช่นนั้นส่วนสำคัญมาจากโลกทัศน์และโครงสร้างความคิดดั้งเดิมทางวัฒนธรรมพื้นบ้านของคนอีสาน (สุริยา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิตติอาษา, 2536, น. 309) เรื่องผีและวิญญาณว่าด้วยทุกสรรพสิ่งในธรรมชาติโดยเฉพาะทรัพยากรส่วนรวมนั้นทำหน้าที่ในการดูแลรักษา ซึ่งเป็นกรอบคิดของกระบวนทัศน์โครงสร้างหน้าที่นิยมที่มองว่าความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยสร้างกฎเกณฑ์และระเบียบทางสังคม ตอบสนองเรื่องการทำมาหากินและการดำเนินชีวิตดังนั้นผิอารักษ์เกลือจึงถูกผลิตซ้ำผ่านกระบวนการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ผ่านเรื่องเล่าชุดต่าง ๆ เพื่อให้คนในชุมชนสามารถเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างทั่วถึง เว้นแต่ในกรณีของชุมชนที่เพิ่งเข้าสู่การผลิตเกลือในระยะ 30 ปีที่ผ่านมาจะมีการผลิตเกลือในฐานะสินค้าและวัตถุดิบในกิจการอุตสาหกรรม สิ่งที่ควบคุมการใช้ประโยชน์ไม่ใช่ผีแบบเดิม แต่คือรัฐที่เข้ามาแสดงตัวเป็นเจ้าของ ผ่านบังคับใช้พระราชบัญญัติแร่และกฎหมายฉบับต่าง ๆ ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว ก่อให้เกิดการจัดรูปโครงสร้างระบบคิดทางวัฒนธรรมใหม่ คือ การสร้างผิอารักษ์ที่หลากหลายขึ้น เช่น ผีแรงงาน ผีพญานาค ผีเจ้าที่ อย่างไรก็ตาม ผีแบบใหม่มีลักษณะความเชื่อแบบปัจเจก ไม่ได้มุ่งเน้นที่การบริหารจัดการทรัพยากรสำหรับใช้ร่วมกัน แต่เป็นไปเพื่อเชื่อมผู้ผลิตเกลือเข้าตลาดและรัฐ

องค์ความรู้ใหม่และผลที่เกิดต่อสังคม ชุมชน ท้องถิ่น

สิ่งที่น่าพิจารณาจากต่อเนื่องจากบทความชิ้นนี้ คือ การผลักดันยุทธศาสตร์อุตสาหกรรมแร่และอุตสาหกรรมต่อเนื่องในภาคอีสาน ซึ่งเกี่ยวข้องการเปิดสัมปทานเหมืองโปแตชและเหมืองเกลือหิน ซึ่งเกิดการคัดค้านต่อต้านจากชุมชนท้องถิ่นที่คาดว่าหรือได้รับผลกระทบในหลายพื้นที่ เจ็อนไขประการสำคัญ คือ การอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรของรัฐโดยใช้กฎหมายฉบับต่าง ๆ เป็นเครื่องมือได้ตัดขาดเกลือออกจากระบบนิเวศและระบบสังคม เพื่อให้ทุนสามารถเข้าใช้ทรัพยากรได้อย่างแยบยล การลดทอนความหมายของธรรมชาติให้เหลือเพียงมิติเดียวเท่ากับเป็นการเบียดขับและกีดกันและลดทอนสิทธิชุมชนในการเข้าถึงทรัพยากร ผู้เขียนไม่ได้เสนอว่าจะต้องนำความคิดเชื่อเกี่ยวกับผิอารักษ์มาผลิตซ้ำในภาวะสมัยใหม่ แต่เสนอให้พิจารณาการจัดการทรัพยากรบนฐานความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองอย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม โดยเปิดให้ชุมชนมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในกระบวนการรับฟังความคิดเห็น การจัดทำรายงานผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม

ด้านสังคมและด้านสุขภาพซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของการสร้างกลไกการจัดการทรัพยากรโดยท้องถิ่นมีส่วนร่วมในสถานะสมัยใหม่

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง โครงการศึกษาสถานะภาพและการดำรงอยู่ของ “ความเชื่อเรื่องผี” กับการจัดการทรัพยากร ในบริบททุนนิยม กรณีศึกษาการผลิตเกลือสินเธาว์แอ่งสกลนคร ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากโครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษาและพัฒนามหาวิทยาลัยวิจัยแห่งชาติ ภายใต้สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา ปี 2560 ผู้วิจัยใคร่ขอขอบคุณการสนับสนุนงานวิจัยมา ณ ที่นี้

ขอขอบคุณชาวบ้านหมู่บ้านชาว้าวทุกคนที่ให้ความอนุเคราะห์ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการเก็บรวบรวมข้อมูล ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร ขอขอบคุณข้อมูลการอ้างอิงจากทุกเอกสาร และขอบคุณตัวเองในการเขียนผลงานเพื่อให้คนรุ่นหลังใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- เจตน์สฤษฎี สังขพันธ์, เกตติวา บุญปรากฏ, ชุตินา หวังเบญหมัด, รัชดา ธรรมเจริญ, สุภาวดี ธรรมรัตน์ และนันทรัฐสุริโย. (2550). *สิทธิการเข้าถึงทรัพยากรประมงของชุมชนประมงรอบทะเลสาบสงขลา*. (รายงานผลการวิจัย). มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, คณะศิลปศาสตร์.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. (2545). *ผีเจ้านาย*. (พิมพ์ครั้งที่2). เชียงใหม่: โรงพิมพ์มิ่งเมือง, 33.
- ฉันทา ใจเที่ยง และธเรศ ศรีสถิต. (2558). นิเวศวิทยาป่าแห่งจิตวิญญาณ: ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรชีวภาพและระบบนิเวศป่าแห่งจิตวิญญาณของชนเผ่ามูร ในประเทศไทย. *วารสารสมาคมนักวิจัย*, 20(1), 134-145.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. (2547). *พัฒนาการของการเมืองสารคามพ.ศ.2408-2455*. สารคาม: โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์เมืองฯ, 62.
- นัฐวุฒิ สิงห์กุล. (2556). *เกลือและโพแทช การสร้างความรู้และอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติใต้พื้นดินอีสาน กรณีศึกษาโครงการเหมืองแร่โพแทช จังหวัดอุดรธานี*. <http://nattawutsingh.blogspot.com>.
- บำเพ็ญ ไชยรักษ์. (2554). *บทบาทของเกลือที่มีต่อวัฒนธรรมและสุขภาพชุมชนในลุ่มน้ำสงคราม*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ปกรณ สุวานิช. (2537). การศึกษาและเลือกสรรพื้นที่เป็นไปได้ในการทำเหมืองแร่โพแทชชนิดซิลิไซด์ [เอกสารนำเสนอ]. การประชุมวิชาการเทคโนโลยีกับการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น, ประเทศไทย.
- ยศ สันตสมบัติ. (2548). *ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน* (พิมพ์ครั้งที่ 2). เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์.
- ระวีวรรณ โอฬารรัตน์มณี. (2548). *ความเชื่อเรื่องผีกับการก่อรูปของเรือนพื้นถิ่นอุษาคเนย์*. ในหน้าจั่วว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย ฉบับที่ 8 (กันยายน2554-สิงหาคม 2555).
- ศรีศักดิ์ วลลิโกดม. (2541). *วัฒนธรรมปลาแดก*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2555). *อำนาจ ของ ผี, พรหมณ์, พุทธ*. ในงานกิจกรรมแขวนשרפהการแสดงออกทางศิลปะและวิชาการเพื่อเสรีภาพครั้งที่ 1. <https://www.youtube.com/watch?v=tP5iHZhrxg>.
- สุรียา สมทุคุปต์ และพัฒนา กิตติอาษา. (บก.) (2536). *ยึดบ้านครองเมือง : รวมบทความทางมานุษยวิทยาว่าด้วยสังคมและวัฒนธรรมอีสาน*. นครราชสีมา: โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน หอไทยศึกษานิทรรศน์ สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.
- เสฐียร พันธรังสี. (2513). *ศาสนาเปรียบเทียบ*. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.
- อภิญา เพื่องฟูสกุล. (2551). *มานุษยวิทยาศาสนา แนวคิดพื้นฐานและข้อถกเถียงทางทฤษฎี*. เชียงใหม่: พงษ์สวัสดิ์การพิมพ์, 31.

รายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์

นางบุญเรือง ทีเหลา อายุ 66 ปี ชาวบ้านขาวัว ตำบลพังงู อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี สัมภาษณ์ วันที่ 21 มกราคม 2560.

นางสำเนา สีนวล อายุ 61 ปี ชาวบ้านขาวัว ตำบลพังงู อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี สัมภาษณ์ วันที่ 21 มกราคม 2560.

นายจันทร์เผย (นามสมมุติ). ชาวบ้านขาวัว (เจ้าจ้ำ) ตำบลพังงู อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี สัมภาษณ์วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2560.

นายบัวพันธ์ สิงห์เสนา.อายุ 78 ปี ชาวบ้านขาวัว ตำบลพังงู อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี สัมภาษณ์ วันที่ 21 มกราคม 2560.

นายประยงค์ เสาร์ดี อายุ 61 ปี ชาวบ้านขาวัว ตำบลพังงู อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี สัมภาษณ์วันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2560.

นายสุบินทร์ เสาร์ดี อายุ 68 ปี ชาวบ้านขาวัว ตำบลพังงู อำเภอนองหาร จังหวัดอุดรธานี สัมภาษณ์วันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2560.